

LADISLAV RABUŠIC

K NĚKTERÝM PROMĚNÁM MANŽELSTVÍ A RODINY V SOUČASNÝCH ZÁPADNÍCH SPOLEČNOSTECH

Vyspělé západní společnosti evropského kontinentu, Severní Ameriky a Austrálie jsou v současné době charakteristické stále vyšší mírou ekonomické, politické a sociální konvergence, jež nabývá v mnoha dimenzích podoby standardizace: jednotlivé ekonomiky jsou univerzálně založeny na moderních a vytríbených technologiích, celkově se snižuje proporce obyvatelstva zabývajícího se zásadně výrobní činností, minimalizuje se podíl manuální práce a zvyšuje se podíl a úloha tzv. obslužného a informačního sektoru. Lidé jsou stále více spjatí s trhem, jenž nabyl podoby trhu globálního, již ne jako výrobci, nýbrž jako spotřebitelé. A masově vyráběné zboží zábavního průmyslu, řečeno slovy Dahrendorfovými (1959) sjednocuje obyvatele různých oblastí v téměř identických volnočasových aktivitách.

Jsou to společnosti, jež jsou charakterizovány přívlastky „postindustriální“, „postvýrobní“, „společnosti třetí vlny“. Zásadně se měnící ekonomická infrastruktura pochopitelně novým způsobem tvaruje existující sociální instituce, sociokulturní normy a vzorce chování, — a konec konců — i lidské vědomí.

Velkou oblastí, která je v současnosti celkovou sociální změnou zasažena téměř revolučně, je sféra demografického chování, konkrétně oblast „intimního životního stylu“: sexualita, manželství, prokreace. V této stati se snažím podat zprávu o stavu vývoje a změn této formy lidského chování v polovině osmdesátých let našeho století.

Pro pochopení všech proměn intimního životního stylu má klíčový význam změna chápání funkce individua v dynamické, postindustriální společnosti. V tradičních společnostech (a ještě i v době počátku industriální éry) je člověk zrozen do poměrně jednoznačně čitelné sociální struktury. Je řízen tradicí a se společností je spjat „mechanickým typem solidarity“. Časový rozvrh individuálního životního cyklu, životní dráhy, je společ-

ností přesně předepsán v podobě norem a očekávaných chování: stejně tak i způsob přechodu z jedné fáze životní dráhy do druhé, přičemž jednotlivé etapy jsou poměrně jasně vymezeny a ohraničeny: poměrně krátké dětství,¹ zahájení pracovní činnosti, sňatek, rodičovství atd. Individualita je obecně podřízena tlaku pospolitosti a jejím autoritám.

S rozvojem technologie a v kontextu dynamicky se rozbíhající industrializace se umocňuje *spiritus agens* sociální změny: individualita, snaha po artikulaci vlastního já. Technologický rozvoj umožnil proměnu malých venkovských komunit v moderní, pluralitní a sociálně diferencovanou společnost řízenou individualistickou liberální ideologií. Dochází ke změně sociální vazby. Individuum je vázáno na společnost „solidaritou organickou“. Ta, na rozdíl od „solidarity mechanické“, která poskytovala hluboký pocit jistoty a sounáležitosti, ovšem ne bez osobní nezávislosti, poskytuje individuu svobodu a volbu. Osobní a přátelské mezilidské vztahy jsou však v takto formovaných sociálních strukturách méně garantovány a mohou často chybět.

Vývoj industrializace je, jak notoricky známo, doprovázen procesy urbanizace, sekularizace (jež je podporována růstem vzdělanosti), sociální mobility a byrokratizace. Z demografického pohledu ústí v první demografickou revoluci, tj. změnu v charakteru reprodukce obyvatelstva od vysokých měr úmrtnosti a plodnosti (a tedy i relativně krátké střední délky života) k nízké úrovni úmrtnosti i fertility (a tudíž i relativně dlouhé střední délky života). V tradičních společnostech, jak tvrdí Caldwell (1976), neexistuje strop pro počet dětí, neboť všechny jsou pro rodinu jakožto zdroj příjmu a jistoty na stáří přínosné. Produkují více, než samy stojí. „Tok bohatství“, říká, „směřuje od dětí k rodičům“. Industrializace změnila způsob produkce (od rodinných hospodářství ke koncentraci kapitálu) a modernizace povýšila význam nukleární rodiny. Děti přestaly být ekonomickým přínosem a má-li se jim dostat přiměřené šance uplatnit se v životě, vyžadují naopak rodinné investice (do výchovy a vzdělání). Směr toku bohatství se obrací a plyne od rodičů k dětem; ekonomická hodnota dětí se snižuje a rodiče omezují jejich počet.

Modernizace tak vytváří bázi pro relativně zvěcnělé, neosobní vztahy, neboť narušuje tradiční příbuzenské sítě, jež osobní vztahy garantovaly: menší rodiny znamenají méně příbuzných, a tedy i méně příbuzenských vztahů; sekularizace jednak ruší existenciální a emocionální podporu, jíž se jedinci dostávalo od církve, jednak trhá pocit duchovní sounáležitosti

¹ Význam dětství je historicky proměnlivý. Ve středověku v našem dnešním pojetí neexistovalo a dospělost začínala mnohem dříve, než je tomu nyní. Běžná realita rození, smrti a sexu nebyla před dětmi skrývána. Jakmile děti jen trochu fyzicky vypsely — a to bylo mnohdy již ve věku pěti šesti let, začaly vykonávat jednoduché pracovní úkony po boku dospělých. Teprve renesance přichází s myšlenkou, že děti by měly být milovány, vychovávány — a chráněny od zážitků světa dospělých (viz např. Light, Keller a Calhoun, 1989).

k obci; industrializace tím, že ruší potřebu tradiční sousedské výpomoci, narušuje i tradiční sousedství. Modernizace je tak bází individualismu.

Další vývoj moderních industriálních společností individualistický postoj ještě zdůrazňuje. Již Dahrendorf na konci 50. let poukázal na to, jak důležitým činitelem byla institucionalizace dvou velkých sociálních sil — mobility a rovnostářství. Institucionalizace mobility změnila vzorec alokace sociálních pozic. Zatímco dříve, v tradičních společnostech, byla pozice individua determinována pozicí jeho rodiny, v níž se narodil (syn dělníka neměl jinou možnost než se stát zase dělníkem, jak nás učil Marx), v dnešní společnosti, říká Dahrendorf, „alokace sociálních pozic je stále více úkolem vzdělávacího systému“ (1959:59). Jak intergenerační mobilita (oběma směry), tak mobilita intragenerační zaručuje, že „sociální pozice individua není nevyhnutelným a zděděným osudem, ale pouze výsledkem plurality sociálních rolí . . . Lidé spíše spolu soupeří o místo na slunci jako individuality (1595:60). Navíc garantovaná sociální práva občanů, jež stanovují starobní důchod, podporu v nezaměstnanosti, nemocenské pojištění, určitou hladinu výdělků spolu s bezprecedentně vysokou životní úrovní směřují k procesu vyrovnávání sociálních diferencí a podporují povědomí, že každý sám je strůjcem svého sociálního a ekonomického postavení. Univerzální možnost (tedy i bez rozdílu pohlaví) přístupu k vzdělání a participace na trhu pracovních sil tak úlohu individuality v prostředí celkové sociální konkurence ještě zvýrazňuje.

Akcent na úlohu individua, na seberealizaci a na rozvoj osobnosti a osobního štěstí znamená velkou kulturní změnu ve společenských hodnotách i normách. Oblastí, v níž je uvedený proces velmi zřetelný, je sféra reprodukčního chování člověka a manželských a sexuálních vztahů. „V pohybu je nejenom realita behaviorálních vzorců reprodukčního procesu, ale i sám obsah sociálně legitimních definic rodinných rolí a vztahů“ (Možný, 1987:42).

Sociálně legitimní definice rodinných rolí a rodinných vztahů byly, jak známo, určovány po dlouhá staletí církví, v podmínkách evropského kulturního okruhu především křesťanstvím a později i protestantismem. Není možno se zde zabývat historickým vývojem, nicméně je dobré si alespoň připomenout, že základy křesťanské sexuální morálky byly položeny na přelomu 4. a 5. století sv. Augustinem a sv. Jeroným, jež učili, že bez smilstva je pouze manželský pohlavní styk vedoucí k počětí. Všechny ostatní formy sexuality se vymykají přirozenosti a jsou hříchem. Hříchem byla i příliš velká láska k vlastní manželce (sv. Jeroným).² Důvody tohoto tažení proti lásce manželské byly dvojí: teologické (vášeň z lásky

² Říká doslova: „Jakákoliv láska k jiné manželce je skandální; stejně tak příliš velká láska k vlastní ženě. Moudrý muž by měl milovat svou ženu uvážlivě, a tak kontrolovat svou žádostivost, aby se nedal strhnout ke kopulaci. Nic není více nečistě, než milovat svou ženu jako by to byla milenka . . . Muži by se měli před svými ženami chovat ne jako milenci, ale jako manželé“ (cit. podle Aries, 1985).

odváděla od víry v Boha³ a ekonomické (pro fungování rodin bylo třeba při svatbě spojovat majetky a ne dvě milující se srdce).

Zakládající otcové církve tak od počátku postulují rozdíl mezi láskou manželskou a láskou mileneckou, čímž „položili základy zvláštní duality, která vyloučila v našem slova smyslu z manželství a zároveň založila a institucionalizovala nezávislý paralelní systém institucí nelegitimní lásky mimomanželské“ (Možný, 1987:46).

Podle historiků byly všechny tyto kulturní normy až do průmyslové revoluce v polovině 18. stol. ve všech společenských vrstvách většinou respektovány. Asi to nebylo tak obtížné, jak by se nám to z dnešního pohledu mohlo zdát. Manželství jako smlouva uzavřená mezi rodinami muselo totiž mít k dispozici sadu pravidel, jež poměrně přesně manželský vztah regulovala — a jak poznamenává Flandrin, „dokonce i v posteli, a snad především v posteli“ (1985:125).

Na konci 17. století se zdálo, že náboženské sevření sexuálních norem se uvolní a že zvítězí nové pojetí sexuality (podpořené renesancí a reformací), jež již nebude tak hostilní. Avšak lékařské studie v 18. století přicházejí s názory, že příliš velká stimulace, častý sex a nepřírozená ztráta semene (způsobená široce chápaným onanismem) je pro člověka ze zdravotního hlediska velmi nebezpečná. A tak „věda“ dala nové podněty k dalšímu tažení proti sexu. Chopily se jich především střední třídy, jež se snažily prostřednictvím sexuální čistoty odlišit od promiskuitní šlechty a nižších vrstev.

V polovině 18. století nastává změna v demografickém chování v západním světě. Snižuje se fertilita, zvyšuje se počet ilegitimních porodů a roste množství předmanželských počětí. Historikové spojují tyto jevy se sekularizací, jež se začala v hojnější míře projevovat přibližně od poloviny 18. století, a trvá dodnes. Je to současně i doba, kdy začíná docházet ke „smíru“ mezi pojetím lásky manželské a lásky milenecké, dvěma podobami, které po celý středověk stály, jak jsme viděli, v rozporu. Od 18. století západní svět vlivem romantismu a jeho zdůrazňováním vášně a lásky (sex byl možný jen mezi milujícími se, manželství uzavřené bez lásky mělo být rozpuštěno) postupně přijímá myšlenku, že ideální manželství vyžaduje muže a ženu, jež se navzájem milují. Vášnivá láska, jež byla v předcházejících dobách vyhrazena pouze milencům (kteří ovšem páchali svým aktem hřích), začíná pomalu vstupovat i do manželských ložnic. Předmanželský (i mimomanželský) sex se začíná rozšiřovat v hojnější míře než v obdobích předchozích, kdy ovšem navzdory křesťanské morálce existoval rovněž (a to jak mezi nevzdělanými masami, tak i mezi aristokratickou elitou).

³ Církev se domnívala, že při každém koitu nastává moment, kdy prostě animální rozkoš potlačí veškeré další pocity. Mnozí teologové, jak poznamenává Flandrin (1985), byli proto přesvědčeni, že je téměř nemožné zůstat čistým po manželské souloži.

Výraznou změnu v sexuální morálce přineslo viktoriánské období, v němž bylo ženskému pohlaví vštěpováno, že žena nemá sexuální žádostivosti. Od vdaných žen se očekávalo, že budou tolerovat koitus jako svou manželskou povinnost a že musí snášet „animální podstatu“ svých manželů. Sexuální vášeň se opět stala pro ženy hříchem.⁴ V zájmu objektivnosti je třeba ovšem ihned dodat, že viktoriánská pruderie se netýkala společnosti jako celku. Jen si uvědomme, jak žila tehdejší dělnická třída v podmínkách „antiměsta“ raného kapitalismu: stísněné pracovní a obytné prostory nutně vedly k fyzickým kontaktům, sexuální segregace přitom tehdy neexistovala. Muži, ženy, hoši, dívky, všichni pracovali pohromadě v továrních dílnách a pak stejně pohromadě nocovali ve společných ubytovnách. Zákon v té době navíc umožňoval v Anglii sexuální styk s děvčetem starším 12 let. Prostituce kvetla, rovněž tak pornografie (a tzv. tvrdá pornografie nebyla podle historiků ničím výjimečným).

Pro celé období, které jsme až dosud sledovali, je charakteristická tzv. „dvojitá morálka“; normy dvojích sexuálních standardů, jiných pro muže, jiných pro ženy.

Mezníkem v pojetí sexuality se stala I. světová válka, jež znamenala konec jedné éry a počátek éry nové — éry vzniku moderních národů a industriálních společností. Změna sexuálního kódu byla součástí celkových proměn společenských institucí. Kinsey např. zjistil, že v USA 25 % žen narozených před rokem 1900 mělo při vstupu do manželství zkušenost s pohlavním stykem; u žen narozených v období 1900—1910 se tento podíl zvýšil na 50 %. Podobně prudké zvýšení podílu předmanželského sexuálního styku bylo zaznamenáno ve Francii, v Německu a v Anglii (Schmidt a Sigusch, 1972).

Podobně výrazná proměna se udála v západních společnostech na přelomu 60. a 70. let. V oblasti sexuálního chování pozorovali západní sociologové podobné jevy jako v letech po I. světové válce, v letech 20. Dále se zvýšil podíl mládeže mající sexuální zkušenost již před sňatkem, snížil se věk v době prvního sexuálního styku. Podobnost obou období je natolik velká, že mnozí sociologové tvrdí, že termín „sexuální revoluce“, který je užíván právě pro období přelomu let 1960/1970 by měl být nahrazen adekvátnějším výrazem „evoluce v sexuální permissivitě“ (Scanzoni a Scanzoni, 1988).

60. a 70. léta byla obdobím velkých sociálních změn. Západní společnosti začaly vstupovat do nové fáze svého ekonomického vývoje — postindustrialismu. V té době dospívá věková kohorta zrozená v poválečných

⁴ Zdálo se, že prudérii není konce. První muzeum v USA mělo oddělené návštěvní dny pro muže a ženy, aby ušetřilo dámy rozpaků pohlízet na nahé skulptury v přítomnosti mužů. V Anglii v r. 1863 se v Etiketě Lady Gough pravilo, že dokonalá hostitelka se musí přesvědčit, zda knihy spisovatelů a spisovatelek jsou v domácí knihovně odděleny. Výjimka, kdy kniha autora mohla spočívat vedle knihy autorky, se povolovala v případě, že oba autoři byli manželé.

letech „baby boomu“, což byla první generace, jež ve své drtivé většině netrpěla nedostatkem. Je to současně generace navštěvující v nebyvalé míře střední a vysoké školy, generace vyrostlá v městských a příměstských oblastech, vychovávaná mass medií (včetně televize).

Není divu, že v období 1960/1970 začala klást nová generace otázky týkající se základních společenských hodnot a že odmítala normy, jež jí byly dosud vštěpovány, sexuální nevyjímaje. Bylo to hnutí, jak říkají Scanzonioví (1988), jež směřovalo od tradičních rolí připisovaných mládeži jako závislým a nezkušeným učedníkům k rolím nově artikulovaným, v nichž se mladí lidé percipovali jako sociální a politická síla se svou vlastní pravdou.

Bylo to období hledání vlastní identity. „Výsledkem bylo radikální odmítnutí societální infantilizace mládeže s důrazem na novou autonomii“ (Schmidt a Sigusch, 1972:42). Formulace nových sexuálních norem hrála v celém tomto hnutí velkou úlohu. Příčiny byly, podle Schmidta a Sigusche (1972), dvojí „1. odmítnutí restriktivních sexuálních norem koresponduje se silnými sexuálními potřebami mládeže, 2. societální tendence k infantilizaci mládeže jsou vyjadřovány ve zhuštěné podobě v nesmyslných a bigotních sexuálních zákazech pro mladé. Požadavek sexuální svobody byl tak obzvláště vhodný jako demonstrace nových požadavků na autonomii a jako základna pro novou sebekoncepci mladých“ (str. 43). Požadavek na sexuální svobodu v sobě totiž obsahuje požadavky i na další svobody: „Společnost, která odmítá právo na sex těm, kdo mají nejsilnější sexuální touhy, vytváří předpoklad pro to, aby se ze sexuality stal ústřední problém v konfliktu generací a aby se v tomto konfliktu ze sexuality stala zbraň a provokující výzva“ (Schmidt a Sigusch, 1972:43).

Součástí této nové filozofie byl i důraz na autonomii žen. Ženy stále více začaly trvat na svém právu rozhodovat o svém vlastním životě a být nezávislé na mužích. Obě výrazné proměny sexuálních standardů (tj. léta dvacátá a přelom let 60. a 70.) byly doprovázeny zvýšenou aktivitou feminismu a požadavkem na zrušení dvojí morálky. Neznamená to samozřejmě, že feminismus způsobuje sexuální revoluci nebo že nové sexuální chování podněcuje feminismus. Vztah mezi sexuální svobodou a feminismem, píše Scanzonioví, vyrůstá z celého trsu hodnot, především však z požadavku na autonomii a egalitarismus, tj. požadavku na právo individuální volby a rovnosti mezi mužem a ženou. Sociolog Tomasson se na tento vztah podíval z jiného úhlu a tvrdí, že ve společnosti, „kde ženy mají větší rovnoprávnost a jsou ve srovnání s muži vystaveny menším profesionálním a sociálním rozdílům, tam bude i vzorec předmanželského sexuálního chování permissivnější než v societě, kde je status ženu úplně nebo v převážné míře závislý na statu jejího manžela“ (1970:80). Idea sebeuvědomění a seberealizace žen stejně jako idea egalitarismu dostala nový význam v okamžiku, kdy ženy zaplnily střední školy a univerzity a vstoupily do světa práce. Nová vzdělanostní úroveň žen otevřela této sociální kategorii zcela nové vyhlídky, především však pocit uspokojení z práce

mimo domov, z úspěchu v zaměstnání, z výtěžku a celkové nezávislosti.

Všechny tyto procesy, jež se vzájemně komplikovaně podmiňují či doplňují, způsobily téměř revoluční zvrat v demografickém chování západních společností.

Především se změnil pohled na manželství a rodinu. Manželství jako fáze životní dráhy bylo výrazným bodem životní dráhy každého individua. Bylo spojeno se statem dospělosti, nezávislosti na rodičích, s pravidelným sexuálním životem, rodičovstvím, zkrátka bylo spojeno se vznikem nové ekonomické a sociální entity, jež byla včleněna do sociální matérie. Centrem pozornosti manželství byla prokreace, s dětmi byla spojena velká část rodinných investic. Pro jeho zdárné fungování byly předepsány komplementární (a tedy odlišné) mužské a ženské role.

Filozofie rovnosti pohlaví, individualismu a seberealizace je v zásadě s tradičním manželstvím neslučitelná a současné manželské chování se tomu přizpůsobuje:

a) Sňatky se v současných západních společnostech odkládají do pozdějšího věku a redukuje se počet dětí v rodině. Zřetelně to ilustrují tab. 1 a tab. 2.

Ve většině zemí nabyl ukazatel úhrnné plodnosti hodnoty nižší než 2,1 (jenž je nutný k prosté obměně obyvatelstva). Tato skutečnost vedla holandského demografa Dicka van de Kaa (1987) k závěru, že se Západní Evropa nachází v období druhé demografické transice.⁵ Na poklesu počtu

Tab. 1. Míry sňatečnosti pro první sňatky žen mladších 50 let v západoevropských zemích v letech 1965—1985 (první sňatky na 1000 svobodných obyvatel)

Země	1965	1970	1975	1980	1985
Dánsko	984	799	661	592	559a
Norsko	872	956	794	648	571a
Finsko	930	939	702	671	688b
Švédsko	957	824	628	525	514a
Anglie	1002	1040	876	761	689a
Rakousko	994	913	751	675	613
Francie	993	919	858	706	542
NSR	1102	974	764	656	591
Holandsko	1130	1062	827	691	647c
Švýcarsko	897	829	650	659	671a
Španělsko	982	1003	1024	735	675c
Itálie	1024	1007	931	765	733c

a1984 b1983 c1981

Pramen: van de Kaa (1987:14)

⁵ K diskusi o adekvátnosti termínu „druhá demografická transice“ viz recenzi Kalibové (1988).

Tabulka 2. Úhrnná plodnost v západoevropských zemích v letech 1950 až 1985

Země	1950	1960	1965	1970	1975	1980	1985
Dánsko	2,58	2,54	2,61	1,95	1,92	1,55	1,45
Finsko	3,16	2,71	2,47	1,83	1,68	1,63	1,65
Norsko	2,53	2,85	2,93	2,51	1,98	1,72	1,66
Švédsko	2,30	2,17	2,42	1,94	1,77	1,68	1,73
V. Británie	2,22	2,69	2,83	2,44	1,82	1,92	1,80
Rakousko	—	2,65	2,68	2,30	1,83	1,65	1,47
Francie	2,93	2,73	2,84	2,47	1,93	1,94	1,82
NSR	2,10	2,37	2,50	2,02	1,45	1,45	1,29
Holandsko	3,09	3,12	3,04	2,57	1,66	1,60	1,50
Španělsko	2,46	2,79	2,97	2,82	2,80	2,22	1,71a
Itálie	2,49	2,41	2,55	2,43	2,19	1,66	1,42

a1983

Pramen: van de Kaa (1987:19)

děti se výrazně podepisuje vzdělání manželů. „Vzdělání je inherentně antinatalistické; otevírá nové vyhlídky, nové příležitosti a alternativní přístupy k životu, jež se liší od pouhého budování rodiny“⁶ (Weeks, 1989:258).

Pohled do historie západních společností naznačuje, že přání získat majetek a prestiž je často silným motivem pro nižší počet dětí. Již John Stuart Mill razil ve svých *Principech politické ekonomie* v r. 1848 tezi, že životní úroveň je hlavní determinantou míry fertility. Jakmile se lidstvo dostává nad úroveň životních podmínek zvířete, je počet obyvatel omežován spíše strachem z nedostatku než nedostatkem samotným“ (citováno podle Weeks, 1989:70) Mill byl přesvědčen, že populace by se měla stabilizovat a lidé by se měli snažit učinit kulturní, morální a sociální pokrok. Mill věřil tomu, že důležitým prvkem v přechodu ke stabilnímu počtu obyvatel je to, že ženy si spontánně přejí mít méně dětí, než si přejí jejich manželé. Je-li jim dána šance uplatnit svůj názor, porodnost se sníží.

Podle Richarda Easterlina a jeho teorie relativního příjmu je porodnost řízena perspektivou prosperity, nebo řečeno jinými slovy, strachem z neprosperity. Easterlin (1968, 1978) tvrdí, že porodnost je svázána s takovou hladinou životní úrovně, na niž je jedinec zvyklý. Předpokládá, že životní úroveň, jíž jedinec zažívá v době svého dětství, je základem, s nímž poměruje své šance jako dospělý. Pokud jedinec cítí, že bude obtížné dosáhnout alespoň takové životní úrovně, na niž byl zvyklý v dětství, povede ho tato obava k odkládání sňatku nebo k odkládání rodičovství.

⁶ Věru, moudrá to slova. V r. 1986 porodila vdaná americká žena ve věku 35 až 44 let, absolventka vysoké školy, průměrně 1,8 dětí. Stejně stará žena, jež vysokou školu neabsolvovala, porodila průměrně 3,0 dětí (Weeks, 1989).

Ekonomický přístup přehnaně akcentoval v r. 1960 Gary Becker, ekonom z Chicagské univerzity, ve své dnes již klasické mikroekonomické teorii fertility. Becker považuje děti za spotřební zboží, které stojí rodiče čas a peníze. Předpokládal, že každý manželský pár je ekonomicky zcela racionální a stejně tak racionální je i v používání antikoncepce. Tvrdí pak, že pro každý pár je možno nalézt tzv. užitečností funkci, jež vyjadřuje vztah mezi přáním mít děti a mít i jiné zboží nebo vykonávat aktivity, jež soupeří s dětmi z hlediska času a peněz. Přání mít určitý počet dětí je podle Beckera rozhodování nejen o kvantitě, ale především o kvalitě. Jelikož příslušnost k sociální vrstvě určuje i životní styl a priority individuí, říká Becker, pak v nižších ekonomických vrstvách obyvatelstva, kde očekávání spojená s dětmi jsou relativně nízká, budou i náklady na jejich výchovu nízké. Ve vyšších vrstvách jsou tato očekávání vyšší, tudíž i náklady musí být vyšší. Rodiče z těchto vrstev jsou navíc vystaveni větším možnostem nákupu rozmanitého zboží a jsou více zapojeni do aktivit, jež konzumují čas. Aby proto jejich děti dosáhly požadované kvality, musí být omezen jejich počet. Tato teorie byla vystavena tvrdé kritice, jež vychází z toho, že předpoklady ekonomické racionality a antikoncepčně dokonale racionálního chování jsou nereálné. Nicméně jak říká Turchi (1975) ve svém přehledu o mikroekonomické teorii fertility: „Pokud se domníváme, a já tak činím, že celkové náklady na výchovu dětí jsou hlavní determinantou velikosti rodiny, pak je důležité mít po ruce teorie, které berou v úvahu způsob, jímž normy a preference spojené s dětmi ovlivňují touhu po dětech“ (str. 113). Jinými slovy, hledá sociologické faktory, jež spojují individuum s ekonomickou a sociální strukturou.

Sociologický přístup k tomuto problému zdůrazňuje, že ve společnosti existují sociální síly, jež motivují ke změně obvyklého či tradičního chování. Motivace redukovat počet dětí v rodině nepřichází jako automatická reakce na získané vyšší vzdělání a na posun do vyšších ekonomických vrstev.⁷ Důležitá je komunikace s ostatními lidmi a sdílení idejí. Konec konců, fertilitní chování je lidské chování jako každé druhé, to jest je ovlivněno normami a hodnotami, jež přebíráme v procesu socializace (a to je nikdy nekončící proces). Jako sociologové musíme navíc podtrhnout pozorování Tabaka (1980), jenž říká, že motivaci k rodičovství není možné vysvětlit bez reference k sociálnímu prostředí; např. změny v sociálním klimatu v USA v době velké hospodářské krize v 30. letech nebo v poválečném baby boomu měly větší vliv na porodnost než individuální proměnné jako vzdělání, příjem, náboženské vyznání. Podle něj proto ne-

⁷ Vzdělání je v západních společnostech investice, která se vyplatí. Tak např. v USA činil v r. 1984 průměrný měsíční příjem člověka bez střední školy 693 \$, středoškoláka 1045 \$, absolventa vysoké školy s titulem „bakalář“ 1841 \$, s titulem „mistr“ („master“) 2288 \$, s titulem Ph.D. (obdoba našeho CSc. 3265 \$. Lékaři a právníci vydělávali průměrně 3871 \$ (Weeks, 1989).

smíme při vysvětlování fertility zapomínat na „kolektivní vědomí“, jež působí na naše životy i v okamžiku, kdy věříme, že je řídíme sami.

Moderní společnosti, jak jsme si již ukázali, oddělily sex od manželství. Současně však oddělily i sex od prokreace, což bylo umožněno v masovém měřítku ve druhé polovině 60. let, kdy se na trhu objevily antikoncepční prostředky, a v letech 70., kdy západní společnosti legalizovaly liberální potratové zákony a umožnily také sterilizaci. Tato „antikoncepční revoluce vedla ke zvýšené možnosti oddělovat sňatek od prokreace. Výsledkem bylo, že po staletích pronatalismu mohl být mandát mateřství úspěšně porušen“ (Veevers, 1980:75).

A je úspěšně porušován i nadále. Dobrovolná bezdětnost se vskutku stává v současné době životním stylem relativně značné části západní populace. Tak např. v Holandsku se odhaduje, že ze všech manželství uzavřených v r. 1980 zůstane téměř 20 % chtěně bezdětných, v USA bylo v polovině 80. let 33 % žen ve věku 25—34 let bezdětných a odhady tvrdí, že z žen narozených po r. 1954 zůstane více než 30 % trvale bezdětných. Specialista na problematiku bezdětnosti Jean Veeversová ovšem tvrdí, že dobrovolná bezdětnost se nikdy nestane dominantním životním stylem, nicméně se dá předpokládat, že v dohledné budoucnosti se budou podíly chtěně bezdětných pohybovat mezi 15—20 % (Veevers, 1980).

b) Vzájemná nezávislost sexu, manželství a prokreace přinesla v 70. letech novou formu chování a vztahu mezi mužem a ženou: „nesezdané soužití“.⁸

Nesezdané soužití je dnes jevem, jenž má různé variace: od formy soužití místo manželství (Skandinávie), přes soužití jakožto moderní způsob „chození spolu“ (soužití předmanželské nebo také snoubenecké) až po soužití již dříve ženatých) vdaných partnerů. Kohabitace je živým předmětem studia demografů a sociologů. Všichni svorně konstatují, že vývoj, jenž toto chování prodělalo, je vskutku rapidní a že je logickým následkem oněch všech sociokulturních proměn, o nichž jsem hovořil na počátku této statě. Je to soužití individualizované, soužití orientované na seberealizaci každého z partnerů, soužití umožňující pocit individuální svobody, přinášející však současně osobnostní identitu a vysoký stupeň intimity.

Soužití muže a ženy bez sňatku není novým jevem a historie rodiny takovéto svazky dobře zná již ze středověku nebo v pozdější době jako sňatky podle zvykového práva (např. ve Skandinávii nebo v USA). Ve 20. letech tohoto století se objevilo v USA několik návrhů na tzv. „manželství na zkoušku“, jak o tom informuje Macklinová (1978). Americký soudce Ben Lindsey propagoval myšlenku na „kamarádké manželství“, tj. legalizovaný vztah, bezdětný, s možností jednoduchého rozvodu po

⁸ Základní informace o této formě soužití dvou partnerů opačného pohlaví jak ve světě, tak i u nás naše pracoviště již přineslo, viz Rabušič (1986) a Možný (1987).

vzájemném souhlasu. Bertrand Russell, jenž pobýval v té době v USA, šel ve svém návrhu ještě o krok dále. Souhlasil s ideou kamarádkého manželství, ale tvrdil, že právní potvrzení není třeba. Jestliže se muž a žena rozhodnou, že budou žít spolu a nebudou mít zatím děti, je to jejich věc a ostatním do toho nic není. Doporučoval tento způsob soužití univerzitním studentům. Byl totiž přesvědčen, že nikdo by se neměl ženit či vdávat, aniž by měl již nějakou sexuální zkušenost. Tvrdil navíc, že studium a sex se v takovémto svazku dá skloubit lépe, než je tomu v prostředí studentských večírků a pijáckých orgií (s následným sexem), které kolem sebe v USA viděl.

Sociální klima nebylo v té době pro uskutečnění těchto názorů příznivé. Veřejnost byla v silné opozici a faktem např. je, že soudce Lindsey ztratil díky svým návrhům svou soudcovskou stolicí.

V 60. letech přichází s podobnými myšlenkami Margaret Meadová a navrhuje tzv. „dvoustupňové manželství“. Manželé by, podle ní, měli nejdříve žít v „individualizovaném manželství“, což by byl právně potvrzený svazek, v němž by manželé setrvali tak dlouho, jak by chtěli. Charakteristickým rysem tohoto stupně by byla bezdětnost. Jeho výhody? Jelikož by byl mnohem méně závazný než dosavadní manželství, dal by se lehce zformovat. Partnerům by umožnil vzájemně se intimně najít a partneři by k sobě neměli ekonomické závazky v případě rozchodu, jenž by proto nebyl spojován s pocitem neúspěchu a viny, jako je tomu u rozvodu skutečného. Druhým stupněm by bylo „rodičovské manželství“, jež by bylo již orientováno na založení rodiny. Podmínkou tohoto stupně mělo být podle Meadové předcházející uspokojivě fungující „individuální manželství“ (Macklin, 1987).

Veřejnost ještě ani v té době (byť mládež již začala nesezdané soužití tiše praktikovat) tyto návrhy nepřijala a odsoudila je jako nemorální. Během pouhých deseti let se ovšem udála se sociálními normami vskutku rapidní proměna. Tak např. v r. 1967, jak uvádí ve svých analýzách výzkumu amerického veřejného mínění Yankelovich (1981), 85 % rodičů, jejichž děti studovaly na vysokých školách, odsuzovalo předmanželský sex jako morálně špatný. Na přelomu let 70. a 80. ho však již 63 % připouštělo.

Z nesezdaného soužití, původně deviantního chování, se dnes již stala sociální instituce.⁹ Otázka samozřejmě zní, proč až v 70. letech a ne v le-

⁹ Přesné údaje se o kohabitaci získávají z jednotlivých národních statistik obtížně. Navíc obvykle udávaný podíl kohabituujících párů ze všech dyád v daném roce zkresluje kvantitu a rozložení tohoto jevu v mladších věkových kohortách. Trost (1980) a Manniche (1986) odhadují, že ve Švédsku a Dánsku tímto typem soužití prochází v určitém bodě životní dráhy vlastně každý mladý člověk. Finsko a Norsko jsou jen o krok zpět. K zemi se střední úrovní kohabitace patří NSR, Francie, Holandsko, Belgie, Švýcarsko, Velká Británie. V USA se z kohabitace stala rovněž zkušenost pro velkou část populace; např. z výzkumu ženichů a nevěst ve státě Oregon vyplývá, že přibližně 53 % párů mělo v r. 1980

tech 20.? K argumentům, které jsem již uvedl (tj. posun k individualismu a z něj pramenícího přesunu pozornosti od dětí k manželům, jakožto ohnisku pozornosti manželství, od antikoncepce, jakožto prostředku prevence nechtěného těhotenství, k racionální volbě zdali vůbec a když tak kdy /van de Kaa, 1987/), je nutno připojit ještě další: prodloužená adolescence díky delší přípravě na zaměstnání u obou pohlaví, ale současně biologická a ideová připravenost (vliv celkově permissivního společenského klimatu k poměrně rané sexualitě), stále lepší dostupnost moderních antikoncepčních prostředků. Navíc vzrůstající rozvodovost, jež znamená, že stále větší podíl dětí ve svém životě zažívá traumatizující období rozpadající se rodiny a změna v chápání funkcí manželství způsobily, že mladí lidé (nebo lidé již jednou rozvedení) vstupují do manželství váhavěji.

Převedeme-li všechny tyto úvahy na časovou osu, ocitáme se v situaci, kdy mezi zahájením sexuálního života a sňatkem je dlouhé období (v některých zemích až deset let), pro nějž je nesezdané soužití přirozeným (a zdá se, že i logickým) řešením.

Mnoho autorů¹⁰ se ve svých výzkumech a úvahách zabývalo podstatou nesezdaného soužití. Jejich hlavní sdělení by mohlo být formulováno následovně: Nesezdané soužití může sloužit jako významný prostředek sociálního učení a prostředek přípravy na soužití v dyadickém vztahu. Může pomoci zvýšit sociální zralost „mladých dospělých“, přispět k odpovědnější volbě budoucího partnera pro založení rodiny (a nezáleží na tom, zda rodiče jsou oddáni, či ne). Je zřejmé, že kohabitace přinejmenším zvyšuje věk v době prvního sňatku a prvního porodu.¹¹ Je ale také zřejmé, že zatím se nesezdané soužití nijak dramaticky neodrazilo ve snížených mírách rozvodovosti. Je jasné, že příčiny rozvodovosti jsou velmi komplex-

před sňatkem stejnou adresu (Gwartney-Gibbs, 1986). Jiný výzkum zjistil, že polovina vdaných žen ve věku 23 let a dvě třetiny ženatých mužů stejného věku žili před sňatkem v nesezdaném soužití (Thornton, 1988). První informaci o nesezdaném soužití máme již i z Austrálie. Z národního reprezentativního výzkumu kohabitace v r. 1982 vyplynulo, že 5 % ze všech párů žilo v nesezdaném soužití, přičemž ve věkové skupině 25—44 let tvořili kohabitanti 17 % (Siew-Ean, 1987). Z reprezentativního výzkumu v Kanadě v r. 1984 (14 000 respondentů ve věku 18—64 let, se dovídáme, že 15 % korespondentů někdy žilo v nesezdané kohabitaci (White, 1987).

¹⁰ K základní literatuře dnes patří práce Trosta (1980), Macklinové (1978, 1983), Wiersmové (1983), Carlsona (1986) a dalších.

¹¹ Průměrný věk žen v době jejich prvního sňatku se v polovině 80. let pohyboval ve většině západoevropských zemích mezi 24. rokem (Norsko, Velká Británie, Rakousko, Francie, NSR, Itálie, Holandsko) a 26. rokem (Dánsko, Švýcarsko). Nejvyšší byl ve Švédsku (27,3), poměrně nízký byl v Řecku (22,5), Portugalsku (22,7) a Belgii (22,3). V USA činil medián věku prvního sňatku žen v r. 1984 22,8 (Statistical, 1987). Průměrný věk žen v době prvního porodu byl ve většině zemí o jeden až dva roky vyšší než věk v době prvního sňatku. Výjimku tvoří Švédsko, Dánsko a Island, kde z hlediska průměrných věků porod prvního dítěte předchází sňatku (van de Kaa, 1987).

ní a jistě souvisejí s celkovou změnou pohledu na manželství jako na celoživotní svazek pouze s jedním partnerem. Philippe Aries (1985) např. vyvozuje ze svého studia manželské sexuality v historii zajímavý závěr. Říká, že poté, kdy západní společnost (a stalo se tak teprve nedávno) konečně překonala staletí trvajících rozpor mezi láskou manželskou a láskou mileneckou a uznala, že existuje pouze jeden druh lásky, lásky vášnivě a erotické, musí také uznat, že vášnivá láska netrvá dlouho. Stejně tak ovšem ani manželství, které je na ní založeno (a mladí lidé dnes univerzálně předpokládají, že láska a sexuální požitek jsou základní podmínkou soužití či sňatku). Což znamená, že „rozvod nemůže být považován za nápravu chyby, nýbrž musí být chápán jednoduše jako normální odpis citu, jenž nemůže, a nemělo by se to ani předpokládat, přetrvat a jenž musí dát přednost citu novému“ (1985:138).

Koncept rozporu mezi láskou manželskou a láskou mileneckou, jenž významně reguloval sexuální chování západní společnosti až do 18. století, slouží Andre Bejinovi (1985) k pokusu vysvětlit současnou nesezdanou kohabitaci. Tvrdí totiž, že „juvenální kohabitace může být pokusem učinit syntézu těchto dvou téměř neslučitelných druhů lásky“ (1985:159). Nachází pak devět kritérií, jež ilustrují jeho výše citovanou hypotézu: 1. Kohabitace je z hlediska délky svého trvání někde uprostřed mezi „absolutní“ délkou svazku manželského („dokud nás smrt nerozdělí“) a minimální délkou svazku mimomanželského, tj. mileneckého. Zdá se, jako by kohabituující partneři svou chuť pokračovat v soužití potvrzovali opětovně každý nový den. 2. Zatímco sňatek je rituál potvrzený autoritami církve nebo občanské instituce a mimomanželský vztah takovéto potvrzení pochopitelně postrádá, kohabitace stojí opět někde uprostřed. Je společností akceptována, ale není zatím ještě „potvrzena“ rituálem. 3. Láska v dobách dřívějších nebyla podmínkou k uzavření sňatku a sexuální inkompatibilita partnerů nebyla překážkou; důvody byly, jak víme, zcela jiné. Mimomanželský svazek byl vyhledáván právě pro rozkoš a sexuální naplnění a většinou se nemusel ohlížet na třídní distinkce. Kohabitace je směsicí — volba partnera není příliš ovlivněna úvahami o manželství, jelikož oba jsou více méně ekonomicky nezávislí; sexuální souhra (a cit lásky) je ovšem nezbytnou, téměř postačující podmínkou tohoto vztahu. 4. Manželství implikovalo zcela jasně definovanou dělbu práce mezi partnery, což vytvářelo vztah vzájemné závislosti; mimomanželský vztah, jehož cílem byla především tělesná rozkoš, nic takového nevyžadoval. Kohabitace osculuje mezi těmito dvěma póly: perspektiva dlouhodobého soužití vyžaduje komplementární spolupráci, avšak imperativ rovnosti tomu protičeří. 5. Manželé si museli být navzájem věrní, i když dlouhé období „dvojitě morálky“ umožňovalo manželům najít způsob, jak toto přikázání obcházet. Milenci si byli „věrní“ spontánně. Kohabituující partneři většinou chtějí být věrní jeden druhému, neboť jsou si vědomi, že z důvodu rovnosti má „podvedený“ partner právo na stejné chování nebo může svazek kdykoliv zrušit. 6. Milenecký mimomanželský vztah byl

světem, v němž se mohl jedinec chovat naprosto přirozeně a plně se oddat vášni. V manželství, jež bylo „spoutáno“ svou definitivností, prokreací, ekonomickými záležitostmi, a příbuzenskými povinnostmi, bylo takové chování mnohem obtížnější, nehledě na to, že morálka to ani nedovolovala. Kohabitanti chtějí mít obojí: být bláznivě zamilováni, ale současně s racionálním důvodem a rozumem, jenž daný vztah reflektuje. Tato reflexe ovšem vyžaduje absolutní otevřenost obou partnerů, což může vést ke konfliktu rolí. Není totiž jednoduché být současně milencem a manželem a rodičem a přítelem a sourozencem a zpovědníkem pro osobu, s níž máme sdílet život. 7. Manželé se z hlediska fyzického vztahu „navzájem vlastnili“. Mimomanželský vztah nebyl na tomto předpokladu založen, naopak každý z milenců se tomu druhému propůjčoval jen na chvíli. Nesezdané soužití se snaží tento rozpor propojit. 8. Milenecký vztah nemohl vést k těhotenství, což nutilo milence kontrolovat v jistém smyslu své totální oddání se jeden druhému. V manželství byla prokreace podmínkou sexuálního styku. Kohabitanti nevyklučují možnost početí, ale po určitou dobu je odkládají. Což v mnoha svazcích později vede k tomu, že období periódy jsou opět očekávána s obavami: tentokrátě však ne již z těhotenství, nýbrž z toho, že „zase nic“. 9. V nesezdaném soužití se mění rozsah a ohnisko citu. Cit není limitován jen světem dvou milujících se partnerů, jako tomu bylo v případě mimomanželského mileneckého vztahu, je sdílen s rodiči a přáteli. Avšak ohniskem pozornosti je pár, a nikoliv dítě, rodina či příbuzní, jako tomu bylo v rodinách dřívějších; a dítě není ani *raison d'être*, ani garant vztahu.

Bejin dále ve své studii poznamenává, že chování kohabitantů je vysoce „nakažlivé“, což znamená, že i dnešní mladí manželé se chovají stále více a více jako kohabitanti: odkládají početí a jsou vůči sobě maximálně tolerantní, kamarádští, otevření, egalitární. Stejně pozorování učinili i další autoři, např. Weiss (1987), Scanzoni (1987).

* * *

Sociální proměny západního světa jsou poměrně značné. Tempo změn rovněž. V takové situaci předpovídat směr dalšího vývoje rodinného chování je velmi obtížné. Ještě na počátku 80. let obsahovaly publikace zabývající se rodinou a manželstvím kapitoly o komunách, o střídání sexuálních partnerů v rámci manželských skupin (tzv. „swinging“) a různých dalších experimentech v oblasti sexuálního života manželů. Většina z toho již dnes (tedy jen o pár let později) neplatí. Hrozba AIDS je výrazným regulátorem intimního životního stylu dnešního západního světa. Dokonce tak výrazným, že např. příručky vyučující „bezpečnému sexu“ zásadně mění celkovou koncepci lidské sexuality: Koitus již není z hlediska bezpečného sexu centrem sexuality. Fyzická slast zůstala jejím ohniskem, avšak je dosahována jinými prostředky. Důvod? Výměna „lidských tekutin“ může být v době AIDS otázkou života či smrti. Jak s troš-

kou černého humoru výstižně poznamenává O'Keeffe (1989), zatímco dříve jsme byli zvyklí, že předehra byla chutným předkrmem, jak nás učila bible sexu let 70. „The Joy of Sex“, dnes se z ní stal hlavní chod.

Není vyloučeno, že z důvodů, jež jsou nejrůznějšího druhu, budeme v blízké budoucnosti svědky náhlého obratu k romantickému období s ideály mateřství, rodiny, přátelských pospolitostí, s hodnotami postmodernismu. Soudobá ekologicky napjatá situace může být k jejich vzniku mocným stimulem.

LITERATURA

- Aries P.: *Love in Married Life*. In: Aries, P., Bejin A.: *Western Sexuality*. Basil Blackwell Ltd., Oxford 1985, str. 130—139.
- Bejin A.: *The Extra-Marital Union Today*. In: Aries, P., Bejin, A.: *Western Sexuality*. Basil Blackwell Ltd., Oxford 1985, str. 158—167.
- Bullough V. L.: *Sexual Variance in Society and History*. John Wiley and Sons, New York 1976.
- Caldwell J.: *Toward a Restatement of Demographic Transition Theory*. Population and Development Review, Vol. 2, No 3—4, 1976, str. 321—336.
- Carlson E.: *Couples Without Children. Premarital Cohabitation in France*. In: Davies, K. (ed.): *Contemporary Marriage: Comparative Perspectives on a Changing Institution*. New York: Russell Sage Foundation, 1986.
- Dahrendorf R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press, Stanford, California, 1959.
- Easterlin R.: *Population, Labour Force, and Long Swings in Economic Growth*. New York: National Bureau of Economic Research, 1968.
- Flandrin J. L.: *Sex in Married Life in the Middle Ages: The Church's Teaching and Behavioural reality*. In: Aries, P., Bejin, A.: *Western Sexuality*. Basil Blackwell Ltd., Oxford 1985.
- Gwartney-Gibbs P. A.: *The Institucionalization of Premarital Cohabitation: Estimates from the Marriage Licenses Applications, 1970 and 1980*. Journal of Marriage and the Family, Vol. 48, No. 2, May 1986, str. 423—434.
- Kalibová K.: *Druhý demografický přechod*. Demografie, č. 4, 1988, str. 336—338.
- Light D., Keller S., Calhoun C.: *Sociology (Fifth Edition)*. Alfred A. Knopf/ New York 1989.
- Macklin E. D.: *Review of Research on Nonmarital Cohabitation in the United States*. In: Murstein, B. I.: *Exploring Intimate Life Styles*. Springer Publishing Company, New York, 1978.
- Macklin E. D.: *Nonmarital Heterosexual Cohabitation: An Overview*. In: Macklin, E. D., Rubin, H. (eds.): *Contemporary Families and Alternative Lifestyles*. Sage Publications, Beverly Hills, 1983.
- Možný I.: *K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů*. Demografie, roč. 29, č. 2, 1987, str. 114—124.
- Možný I.: *Kapitoly ze sociologie rodiny*. UJEP Brno, 1987.
- O'Keeffe J.: *Nouvelle sex*. New Statesman & Society. Vol. 2, No. 39, 3 March 1989, str. 14—15.
- Rabušic L.: *Nesezdané soužití v zemích západní Evropy a USA*. Demografie, roč. 28, č. 2, 1986.

- Scanzoni J.: *Families in the 1980s*. Journal of Family Issues, Vol. 8, No. 4, December 1987, str. 394—421.
- Scanzoni L. D., Scanzoni J.: *Men, Women and Change*. (Third Edition). McGraw-Hill Book Company, New York 1988.
- Schmidt G., Sigusch V.: *Changes in Sexual Behavior Among Young Males and Females between 1960—1970*. The Archives of Sexual Behavior, Vol. 2, No. 1, June 1972, str. 27—45.
- Siew-Ean Khoo: *Living Together as Married: A Profile of De Facto Couples in Australia*. Journal of Marriage and the Family, Vol. 49, No. 1, February 1987, str. 185—191.
- Statistical Abstracts of the USA 1988*. US Department of Commerce, Washington 1987.
- Tannahill R.: *Sex in History*. Stein and Day (Publishers), New York 1980.
- Tomasson R. F.: *Sweden: Prototype of Modern Society*. New York: Random House, 1970.
- Tabah L.: *World Population Trends, a Stocktaking*. Population and Development Review, Vol. 6., No. 3, 1980, str. 355—390.
- Thornton A.: *Cohabitation and Marriage in the 1980 s*. Demography, Vol. 25, No. 4, November 1988, str. 497—508.
- Trost J.: *Unmarried Cohabitation*. Vasteras: International Library 1979.
- Turchi B.: *Microeconomic Theories of Fertility: A Critique*. Social Forces, Vol. 54, No. 1, 1975, str. 107—125.
- van de Kaa D.: *Europe's Second Demographic Transition*. Population Bulletin, Vol. 42, No. 1, March 1987.
- Veevers J. E.: *Voluntarily Childlessness: A Critical Assessment of the Research*. In: Macklin, E. D., Rubin, H. R. (eds.): *Contemporary Families and Alternative Lifestyles*. Sage Publications. Beverly Hills 1983.
- Weeks J. R.: *Population*. (Fourth Edition). Wadsworth Publishing Company, California 1988.
- Weiss R. S.: *On the Current State of the American Family*. Journal of Family Issues, Vol. 8, No. 4. December 1987, str. 464—467.
- White J. M.: *Premarital Cohabitation and Marital Stability in Canada*. Journal of Marriage and the Family, Vol. 49, No. 3, August 1987, str. 641—647.
- Wiersma G. E.: *Cohabitation, an Alternative to Marriage?* Martims Nijhoff Publishers, Boston/The Hague 1983.
- Yankelovich D.: *New Rules in American Life: Searching for Self-Fulfilment in a World Turned Upside Down*. Psychology Today, Vol. 15, No. 4, April 1981, str. 35—91.

ON SOME CHANGES OF MARRIAGE AND FAMILY IN CONTEMPORARY WESTERN SOCIETIES

Modernization of all spheres of Western societies and dynamic social change have contributed to big changes in marriage and family, i. e. in intimate life styles. This paper first outlines the brief history of Western sexual norms, then focuses on trends of young age cohorts to delay first marriages, to decrease the family size or even never to get married which are all reactions of young men and women to existing broad scope of their life values, orientations and aspirations. In its final part the paper deals with a brand new phenomenon of family life: non-marital (or unmarried) cohabitation. Its history, actual state, and basic characteristics are presented. The article is concluded by idea that the pace of development of intimate life styles is quite rapid and it is hard to predict their near future, especially when the context of AIDS disease is taken into consideration.